

पिढ्यांची कथा - भाग ४ - बापू, मधले चुलत आजोबा

(रावजी विठ्ठल रेगे १८७१ ते १९३७)

(शिक्षण मॅट्रिक, अकाउंटन्स ऑफिसर, अकाउंटंट जनरल.

पत्नी लक्ष्मीबाई मसुरेकर)

बापू हे बाचं तिसरं अपत्य व दुसरा मुलगा. त्यांचा जन्म हुबळीचा. बापू तेरा चवदा वर्षांचे असताना त्यांचे वडील गेले. पुढचं त्यांचं शिक्षण त्यांच्या मोठ्या भावाच्या - अण्णांच्या मदतीनं झालं. बापू हुशार होते. भराभर शिकत स्कॉलरशिप मिळवून ते पास होत गेले. ते मॅट्रिकपर्यंत शिकले व अकाउंटंट जनरलच्या ऑफिसमध्ये मुंबईला नोकरीला लागले.

एकदा नोकरी मिळाल्यावर लहान वयातच बापू प्रमोशन मिळून मोठ्या हुद्यावर पोचले. ते रिटायर झाले तेव्हा त्यांना रावसाहेब ही पदवी मिळाली. तेव्हा ते अकाउंटन्स ऑफिसर होते. रिटायर होण्याच्या वेळी त्यांना ८०० रु. पगार होता. बापूंची आई व भावंडे धारवाड हुबळीकडे राहत असत. पण बापू मात्र नोकरीमुळे मुंबईत स्थायिक झाले. त्यांना नोकरी लागताच कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती एकदम सुधारली.

बापूंचे आपल्या आईवर व भावंडांवर अतिशय प्रेम होते. आपल्या भावंडांची कुटुंबे व आपले स्वतःचे कुटुंब ह्यांच्यात त्यांनी कधीच फरक केला नाही. ते घरातील सर्व बायकामुलींना दर वर्षी तीन लुगडी विकत घ्यायचे (त्याकाळी बायका दुकानात जात नसत); मुलांना सारखेच कपडे आणत. एवढेच नव्हे तर सर्व स्त्रिया-मुलींना एकसारखे दागिने करायचे. स्वतःच्या व भावांच्या सर्व मुलींची लग्नं त्यांनी

व्यवस्थित हुंडा देऊन, दागिने घालून करून दिली. आपल्या मुली व भावांच्या मुली हा फरक त्यांनी केला नाही.

काकांचा (पुंडलिक) पगार त्यांना रेल्वेत नोकरी लागली तेव्हा महिना पाच रुपये होता. अण्णांचा (मंगेश) पगार बापूंच्या पगाराच्या मानाने कमी होता. कुटुंबाची आर्थिक सुस्थिती याला बापूंचा पगार हे मुख्य कारण होतं. पण त्यांनी कधीही आपल्या पगाराचा गर्व केला नाही. मोठ्या भावाचा व आईचा शब्द त्यांनी कायम आज्ञेसमान मानला. (माझ्या मते आईच्या बाबतीत ती चूक होती हा मुद्दा अलाहिदा!)

माझ्या लहानपणी, पुण्यात आमच्या एकत्र कुटुंबात बरेच जितेजागते स्त्रीपुरुष राहत होते. त्यांच्याबरोबर आणखी एक व्यक्ती (स्वर्गवासी झालेली असली तरी) वसतीला होती. त्या व्यक्तीचे नाव बापू. त्यांच्याबद्दल एवढे काही ऐकले की अजूनही "बापू असते तर काय म्हणाले असते?" हा आमच्या घरातील मोठ्या मंडळींचा पेटंट प्रश्न माझ्या मनात वेगवेगळ्या परिस्थितीत येतो.

बापूंना १९३७ मध्ये मधुमेहामुळे देवाज्ञा झाली. ते गेल्यावर माझा जन्म झाला. मी त्यांना बघितले नाही.

बापू नसले तरी त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आमच्या घरात वसतीला होते ह्याचे कारण त्यांचे कर्तृत्व किंवा कुटुंबामधल्या सर्वजणांना भेदभाव न करता समान वागणूक देणे हे नव्हते. तर त्यांचा स्वभाव असा काही खास होता की सर्व कुटुंबियांवर त्यांचा ठसा उमटला.

मजा म्हणजे बापू दिसायला कसे होते हे कुणाला आठवतच नाही. कुणीच मला "बापू कसे दिसत होते?" ह्या प्रश्नाचे धड उत्तर देऊ शकले नाही. त्याचे कारण "त्यांच्या डोळ्याला डोळा भिडवण्याची हिंमतच कुणाला नव्हती" असे मी धरून चालते. त्यांचा फोटो मी बघितला आहे. उजळ रंग (ही ऐकीव

माहिती), गोल चेहेरा, सरळ नाक, जरब असलेले गंभीर करारी डोळे, (बहुतेक क्वचितच मंदस्मित करणारे) असे त्यांचे चित्र मी स्वतःच्या डोळ्यासमोर रंगवते.

बापूंची दोन वैशिष्ट्ये होती. एक अतिशिस्त व दुसरे शंकेखोरपणा. अतिशिस्त हे प्रकरण सर्वांना जाचक होत असे. घरात कुणी मोठ्याने बोलायचे नाही. खी खी करून खिदळायचे नाही. नाटक, सिनेमा व बाहेर खाणे वर्ज्य. फॅशनचे कपडे घालायचे नाहीत. येवढेच नव्हे तर जेवताना शब्दही न बोलता मान खाली घालून पानात असेल ते खायचे. हवेनको सांगायला बंदी. कहर म्हणजे एखाद्या पदार्थात मीठ नसले तर "मीठ घाला" म्हणूनही म्हणायचे नाही. घरातल्या बायकांनी समजून उमजून पदार्थ वाढला किंवा हात आवरता घेतला तर आनंद. नाहीतर समोर असेल ते खायचे. पानात काहीही टाकायला सक्त मनाई. नको असले तरी पानातले जेवण संपवायचे. घरातली सगळी मुले व पुरुष (अगदी लहान मुले सोडून) नेहमी एका पंगतीला जेवायला बसत असत. अण्णा व माझे आजोबा (काका) ह्यांचा कुणाला धाक नव्हता. ते दोघेच घरात असले की सगळी मुले आनंदाने त्यांच्या पंगतीला जेवत. फिदीफिदी हसत. एकमेकांच्या अंगावर पाणी उडवत. हवेनको करत. बापू सणावाराला किंवा सुट्टी म्हणून आले की घरात एकदम शांतता होत असे. हसणे-खिदळणे, दंगामस्ती बंद. बापू जरा बाहेर गेले की परत धिंगाणा सुरू होई. मधूनच कुणी "बापू आले हं" म्हटले की सारे शांत शांत होई.

बापूंच्या ह्या शिस्तीचे अपेक्षित परिणाम झाले.

मुले बापूंच्या पंगतीला बसणे टाळत. "अभ्यास आहे. बायकांच्या पंगतीला जेवतो" ही त्यांची पेटंट सबब. "जेवायचं नाही, पोट दुखतंय" ही दुसरी सबब. (बायकांच्या पंगतीपर्यंत त्यांचं पोट बरं होई.) मोठी मुले अभ्यासासाठी मित्राकडे जाऊन बरोबर बायकांच्या पंगतीच्या वेळी उगवत. बिचाऱ्या बापूंच्या संगतीला फक्त त्यांचे दोन भाऊ (अण्णा व काका) असत.

बापूंनी मुलं आपल्याबरोबर जेवण्याचं ठाळतात हे ओळखलं होतं. "माझ्याबरोबर जेवायला नको तुम्हाला! चला रे आज माझ्या पंगतीला" असा हुकूम ते करत व खोल्यांखोल्यांत अभ्यासाचं सोंग करणाऱ्या मुलांना सक्तीने आपल्याबरोबर जेवायला बसवत.

मग मुलं, बापूंना चोरून, वाढणाऱ्या काकीला खाणाखुणा करायचा प्रयत्न करत. खाद्यपदार्थाकडे हळूच बोट दाखवून "तो वाढ" असं सुचवायचं. किंवा बोट हलवून "नको" म्हणून सांगायचं; आवाज न करता ओठ हालवायचे इ. इ.

बापूंना ह्या खाणाखुणा समजायच्या. ते मुलांकडे फक्त रोखून बघायचे. मुलांना दाबायला त्यांना शब्दही उच्चारायची जरूरी नव्हती. त्यांच्या नजरेचीच जरब पुरेशी होती. (ते कुणावरही कधीही हात उगारत नसत.)

अण्णांनी व काकांनी मुलांना फारशी शिस्त लावली नाही पण बापूंना अडवलंही नाही. परिणामी बापू मुंबईहून आले की त्यांचं राज्य सुरू होई.

बापूंची शिस्त फक्त शाळेतील मुलांपुरती नव्हती. कॉलेजात जाणारे, लग्नाच्या वयाचे मुलगे व त्यांची विधवा होऊन माचारी आलेली मोठी मुलगी ह्यांनाही त्यांचे नियम लागू होते.

आमच्या घरातील रसिकांना बालगंधर्वांची नाटकं फार प्रिय होती. बापू नसले की ही मंडळी अण्णा झोपायला गेल्यावर नाटकांना जात असत. ही नाटकांची करमणूक बापू आले की बंद पडत असे.

एक विशिष्ट संध्याकाळ माझ्या वडिलांच्या कायम लक्षात राहिली होती. "आम्ही नाटकाची तिकिटं काढून आणली होती. बायका लुगडी बदलून तयार होत्या. अण्णा वरती झोपायला जाण्याची सगळे वाट पाहत होते. काका होते पण ते आमच्या ह्या छंदाकडे दुर्लक्ष करत असत. अण्णा वरती झोपायला गेले आणि आम्ही बाहेर पडायला पाऊल बाहेर टाकलं तर फाटक उघडून बापू समोर उभे.

"कुठे चाललात?" त्यांनी विचारलं. बायका मागच्यामागे पळाल्या. कॉलेजच्या मुलांचं ततपप सुरू झालं. बापू आत गेले. त्यांनी काकांना "ही मंडळी कुठे चाललीत?" म्हणून विचारलं. काकांनी सरळ "नाटकाला" म्हणून सांगितलं.

"अण्णा झोपायला गेला वाटतं?" असं म्हणत बापूंनी हात पुढे केला. कुणीतरी मुकाट्याने त्यांना तिकिटं दिली आणि सगळे झोपायला गेले.

"मी नसलो की सगळे मोकट सुटतात" येवढंच बापू म्हणाले.

बापूंच्या राज्यात आमच्या घरात कादंबऱ्या, मासिकं असलं काही आणण्यास सक्त बंदी होती. "ह्या पुस्तकात फक्त छचोर प्रेमकथा असतात" असं त्यांचं मत. मजा म्हणजे पुराणातल्या प्रेमकथा त्यांना चालत असत पण आधुनिक वाड्मयाला बंदी होती.

त्यांच्या अनुपस्थितीत घरात पुस्तकं, मासिकं, कादंबऱ्या आणल्या जात. इकडे तिकडे पडलेल्या असत. पण बापू येणार म्हटलं की सगळं लपवण्याचे प्रयत्न होत. तरीपण बापूंना कांहीतरी निषिद्ध सापडत असे. मग सगळ्यांना ओरडून घ्यावं लागे.

बापूंचा शंकेखोरपणा हा विचित्र होता. त्यांना कुणी वस्तू किंवा पैसे चोरेल अशी काळजी नव्हती. त्यांची काळजी "नाती-मुली-सुना बहकल्याप्रमाणे वागतील, कुणाचा तरी हात धरून पळून जातील किंवा बाहेरचा कुणी पुरुष घरात येऊन बायकांच्या अंगावर हात टाकेल" ही होती.

परिणामी ते मुली-बायकांकडे व पुरुषाकडे शंकित नजरेने बघत.

बाबा एक आठवण सांगत असत. "कुटुंबाच्या चुलतचुलत नात्याच्या पुरुषांना घरात येण्याची मुक्ती असे, त्यानुसार आमच्या चुलत नात्यातला एक तरुण जेवणाच्या खोलीत आला. बापूंनी त्याला "तुम्ही बाहेरच्या खोलीत बसा" म्हणून सांगितलं. तो तरुण रागारागाने निघून गेला. मग त्याच्या कुटुंबाने आमच्याशी संबंध तोडले."

बापूंच्या व त्यांच्या भावांच्या मुलींची लग्न त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणे लवकर झाली. (वय ११ ते १३). त्या मुली फार शिकल्या नाहीत. त्या एकट्या घराबाहेर पडतही नसत. परिणामी त्यांना लाइनित ठेवण्याचा एवढा प्रश्न बापूसमोर उभा राहिला नाही.

मुलींची लग्न करताना बापूंची विचारसरणी प्रगतीशील होती. तर बा पारंपरिक होती. सासरी लहान सुनांचे हाल होतात ह्याची बापूंना जाणीव होती. म्हणून मुलींची लग्न मुंबईला स्थायिक झालेल्या त्यातल्या त्यात प्रगतीशील कुटुंबात करून देण्याची त्यांची इच्छा होती. "मुंबईत राहणाऱ्या मुलींच्या सासरच्या माणसांवर अंकुश ठेवणं आपल्याला सोपं जाईल" असंही त्यांना वाटत होतं. मुंबईमध्ये मुलींसाठी नवरे शोधण्याचे त्यांनी प्रयत्नही सुरू केले होते. पण 'बा'ला मुंबईत नोकरी करणारा नवरा नार्तीसाठी पसंत नव्हता. तिच्या मते जमीनजुमला महत्वाचा होता. तिने बापूंच्या एका मुलीचं (चंपूचं) लग्न कोकणातल्या नवऱ्याशी बापूंना न विचारता ठरवलं. बापूंनी अनिच्छेने संमती दिली. स्वतःच्या मोठ्या व तिसऱ्या मुलींची लग्न बापूंनी मुंबईत करून दिली. पुढे कोकणात दिलेली त्यांची मुलगी सासूने हाल केल्यामुळे गेली. नंतर आपल्या भावांच्या मुलींची लग्नही बापूंनी मुंबईला जमवण्याचे प्रयत्न केले.

मुलींची लग्न झाल्यावर बापूंच्या व त्यांच्या भावांच्या कुटुंबावर अनेक घाले पडले. बापूंची आई बा वृद्ध होऊन गेली. मग सगळ्या भावांच्या बायका टीबी होऊन मृत्यू पावल्या. अण्णांच्या वयात आलेल्या मुलीही एकापाठोपाठ एक टीबीने गेल्या. व पोलिओ होऊन मग अण्णा गेले. बापूंची मधली मुलगीही टीबीनेच गेली. काकांची मोठी कोकणात राहणारी लग्न झालेली मुलगी विषमज्वर होऊन वारली. तिला एक लहान मुलगी होती. ती नंतर काकांच्या (त्या मुलीच्या आजोबांच्या) घरी राहू लागली. काकांच्या मधल्या मुलाला - बाबूला - पोलिओ झाला (हा मुलगा हे माझे वडील) व तो मुलगा पोलिओने एक पाय लुळा झाल्याने अपंग झाला. त्याला कोकणात चिखलात चालायला त्रास

व्हायचा म्हणून बापूंनी मुंबईला राहायला आणला. मग बापूंच्या मोठ्या मुलीचा (शांता ऊर्फ रमा नाबर) नवराही डायबीटिसने गेला. ती मुलगी माहेरी राहायला आली. तिला तीन मुली होत्या.

बाबू हा काकांचा एका पायाने अधू झालेला मुलगा. तो बरा व्हावा म्हणून बापूंनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. त्याला मुंबईला ब्रिटिश डॉक्टरांकडे नेला. बाबूच्या अधू पायातल्या स्नायूत चालना यावी म्हणून त्या स्नायूंना शॉक देण्यासाठी आणलेलं यंत्र मी लहानपणी बघितलं आहे. (अर्थात बाबू बरा झालाच नाही.) पुढे काकांचा मोठा, लग्न झालेला मुलगा प्लेगने गेला. त्याच्यामागे त्याची पत्नी व दोन लहान मुलगे होते.

बापूंची पत्नी निवर्तल्यावर मुंबईला बाबू व बापू हे दोघेच होते. बापूंच्या मुली लग्न होऊन सासरी गेल्या होत्या. रमा ही बापूंची मुलगी मुंबईत जवळच सासरी राहत होती.

बाबूला बापूंनी मुंबईतल्या सर्वोत्तम विल्सन हायस्कूलमध्ये घातला. बाबू खूप हुशार होता. त्याचा वर्गात नेहमी पहिला नंबर येत असे.

बाबू बापूंच्या घरी दोन वर्षांचा असतानाच राहायला आला. वयामुळे म्हणा किंवा कुटुंबावर पडलेल्या घाल्यामुळे म्हणा, बापूंचा स्वभाव थोडा निवळला. लहानग्या बाबूला त्यांच्या शिस्तीची झळ कमी प्रमाणात लागली. बापूंचा शंकेखोरपणा मात्र फारसा निवळला नाही.

काका रिटायर झाल्यावर सगळं कुटुंब पुण्याला स्थायिक झालं. हा निर्णय घेण्यात बाबूचा पुढाकार होता. मुलांच्या शिक्षणासाठी उत्तम, मध्यवर्ती व हवामान छान अशी कारणं बाबूने काका व बापूसमोर मांडली व ती त्यांनी मानली. "सनातनी धारवाड-हुबळीच्या मानाने तेव्हा पुणे हे प्रगतीशील होतं" हा मुद्दा तेव्हा कुणाच्याच लक्षात आला नाही.

अशा ह्या पुण्यात बापूंच्या तीन नाती व एक भावाची नात लहानाच्या मोठ्या होऊ लागल्या. बापू रिटायर होऊन पुण्याला राहायला आले. अण्णाचा एकुलता एक मुलगा गंगाधर, काकांचा मुलगा

मनोहर व देवाज्ञा झालेल्या काकांच्या मोठ्या मुलाची पत्नी होनीबाई, तिची दोन मुलं माधव व वसंत त्या कुटुंबात होते.

आता जमाना बदललेला होता. बारा तेरा वर्षांच्या मुलींची लग्नं करून देऊन बापूंची सुटका होत नव्हती. बापूंच्या नाती शिकत होत्या. बापूंच्या शिक्षणाच्या बाबतीत प्रगतीशील धोरणानुसार त्यांनी नातींना हुजूरपागेत घातलं होतं. ती शाळा त्या काळी शिक्षणासाठी उत्तम मानली जात होती. मुली लहान होत्या तोवर ठीक होतं. पण त्या मोठ्या झाल्यावर बापूंना त्यांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत प्रगतीशील व बायकामुलींच्या बाबतीत शंकेखोरपणा अशा विचारांची सांगड घालता येईना. परिणामी ह्या मुलींना शिक्षण देत बंधनात ठेवण्याचे त्यांनी प्रयत्न केले.

थोडक्यात बापूंच्या शंकेखोरपणाची झळ त्यांच्या मुलींना लागली नाही पण नातींना लागली.

त्यांच्या नातींना वयात येताच नऊवारी लुगडी नेसावी लागली. तीही विशिष्ट पद्धतीने. एकदा एक नात फॅशन म्हणून वेगळ्या पद्धतीने जरा फलकावणारा कासोटा घालून लुगडं नेसली होती. ती दिसताच बापूंनी तिला दम दिला, "हे काय? नायकिणीसारखं लुगडं नेसलीस! चल नीट नेस बघू." (गांवभर बायका त्या पद्धतीने लुगडी नेसत होत्या.)

त्यांची धाकटी नात पुण्याच्या व्यायाममंडळात जात असे. (ते बापूंना पसंत होतं.) व्यायाममंडळात एकदा कसरतीचा कार्यक्रम होता. लोकांना तो बघायला बोलावलं होतं. त्यात ह्या नातीला घेतलं होतं. त्या कार्यक्रमाच्या एक दिवस आधी बापूंना ह्या कार्यक्रमाचा सुगावा लागला. त्यांनी सर्वांना निखून सांगितलं, "माझी नात लोकांसमोर हाफ पॅट घालून कसरत करणार नाही. तुम्ही व्यायाम मंडळाला कळवा."

मग घरातल्या मंडळींनी बाबापुता करून त्यांची मनधरणी केली. "ती अजून अगदी लहान आहे."
 "तिला शेवटच्या क्षणी काढलं तर कार्यक्रमाचा विचका होईल." "व्यायाम मंडळाचे लोक रागावतील"
 वगैरे वगैरे. शेवटी बापूंनी तिला फक्त त्या कार्यक्रमात भाग घ्यायची परवानगी दिली.
 "तुम्हाला काय गरती मुलींना नाटकसिनेमात घालायचंय? ह्यावेळी मी नाइलाजाने परवानगी देतो. परत
 असं काही झालेलं मला खपणार नाही" असं त्यांनी निश्चून सांगितलं.

एकदा त्यांची एक नात खिडकीतून समोरच्या रस्त्याकडे बघत उभी होती. "खिडकीसमोर काय
 उभी राहतेस नायकिणीसारखी? चल घरात" म्हणून ते तिला रागवले.

त्यांच्या एका नातीने बोटाने केस कुरळे करून कपाळावर दोन बाजूला बटी लटकवण्याचा
 प्रयत्न केला. तिलाही शब्दांचा मार बसला.

"नायकिणीशी तुलना" आणि "सिनेमा-नाटकात जायचंय का?" हे त्यांचे पेटंट शोरे होते.

बापूंच्या नाती लहान असताना एक गावाकडून आलेला मुलगा रामा आमच्या घरी मदतीला
 म्हणून ठेवून घेतला होता. तो घरात अगदी रमून गेला. घरातलाच झाला. मुली वयात येताच एक दिवस
 बापूंनी त्याला, "तू आता दुसरी नोकरी बघ" म्हणून सांगितलं.

तो मुलगा रडला. "मला का काढलं?" हा प्रश्न घरच्या मंडळींना विचारत राहिला. पण बापूंपुढे
 कुणालाही ब्र काढायची हिंमत नव्हती.

त्या मुलाला एका खाणावळीत बाबूने नोकरी शोधून दिली. तिथे त्या मुलाची भरभराट होऊन
 त्याने अखेरीस खाणावळ विकत घेतली.

मी लहान असतानाही तो बाबूला, "बापूंनी मला का काढलं?" हा प्रश्न विचारत असे.

बाबूने (बाबांनी) मला सांगितलं, "त्या मुलाला बापूंनी का काढला हे उघड होतं. नाती वयात
 येत असताना ते घरात परक्या मोठ्या मुलाला राहू देणं अशक्य कोटीतलं होतं."

शिक्षणाच्या बाबतीत प्रगत विचार, सोबत सनातनी शंकेखोरपणा असे बापूंच्या स्वभावात विरोधाभास होते. कितीही सनातनी असले तरी बापूंना काळाला शरण जावंच लागलं. मुली एकट्याच शाळेत जाऊ लागल्या. वेळप्रसंगी दुकानात जाऊ लागल्या. बायका स्वतःचे कपडे स्वतः खरेदी करू लागल्या.

सुरवातीला पुण्यात रेगे कुटुंब जागा भाड्याने घेऊन राहत असे. पण सारस्वत ब्राह्मण व मासेमटण खाणारे म्हणून पुण्यातले ब्राह्मण त्यांना जागा देण्यास खळखळ करत. मग "मासमच्छर खाणार नाही" असं कबूल करून घेऊन थोडं भाडं वाढवून एखादं प्रगत ब्राह्मण कुटुंब त्यांना जागा भाड्याने देत असत. ते अपमानास्पद वाटून बापूंनी व इतर रेगे कुटुंबियांनी पुण्यात बंगला बांधायचा निर्णय घेतला. बंगला बांधायला बापूंनी काकांना व भावाच्या मुलांना पैसे दिले. दुर्दैवाने तो बंगला बांधलेला बघायला बापू जगले नाहीत. रेगे कुटुंबियांनी त्या बंगल्याला बापूंचं नाव दिलं - "रावजी निवास"

मजा म्हणजे बापूंनी एकट्यानेच वाढवलेला बाबू (माझे वडील) हा मुलगा स्त्रीमुक्तीवादी निघाला. बाबूने आपल्या मुलींना त्या काळी पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन "तुम्ही तुम्हाला योग्य वाटेल तशा वागा" असं सांगितलं होतं.

"बापू येवढे शिस्तप्रिय व शंकेखोर का होते?" "त्यांचे भाऊ त्यांच्यापेक्षा का वेगळे?" ह्या प्रश्नांचाही मला आजवर उलगडा झालेला नाही.

बापू कसेही असले तरी त्यांच्याविषयी कुणाच्याही मनात अढी नव्हती, कडवटपणा तर नव्हताच नव्हता. सर्वांचंच बापूंवर प्रेम होते.

बापूंची एक नात बापूंच्या पश्चात बी.ए. झाली. दुसरी डॉक्टर झाली. त्यांची मोठी नात त्यांच्या हयातीत कॉलेजात होती. यावरून बापूंची शिक्षणावरची श्रद्धा दिसून येते. शिक्षणाच्या बाबतीत ते मुलगा मुलगी हा फरक करत नव्हते.

"बापूंचा कारभार संपला आणि घरातले सगळे मोकाट सुटले" असं आमच्या घरातील मोठी माणसं म्हणत. आणि ते थोड्याफार प्रमाणात खरं होतं.

बाहेर खाणं, नाटकसिनेमा, मुलींना गाण्याच्या व नाचण्याच्या क्लासला पाठवणं, मासिकं, कादंबऱ्या वाचणं हे सर्वकाही आमच्या घरात सुरू झालं. रेडिओ व ग्रामोफोनने आमच्या घरात प्रवेश केला. मुली पाचवारी नेसू लागल्या. सायकल चालवू लागल्या. कादंबऱ्या वाचू लागल्या.

थोडक्यात बापू गेले आणि एका रात्रीत आमचं घर आमूलाग्र बदललं. नया जमाना सुरू हो गया।

बापूंचा एक पणतू म्हणाला, "बापू असते तर मी त्यांना म्हटलं असतं – "बापू, यू आर ए बिट अनरीझनेबल."

बाबूने त्याला सांगितलं, "बापूंसमोर जीभ उचलून टाळ्याला लावण्याची कुणाची प्रज्ञा नव्हती. आता तू खुशाल बडबड कर."

माझ्या संगतीला बापू नेहमी असतात. अमेरिकेत माझ्या मुली स्विमिंग सूट घालून बीचवर गेल्यावर, कुणी उघड उघड कुठेही चुंबन घेत असेल तर, बायकांनी कुरळे केस करून घेतले की माझ्या मनाला "बापू असते तर काय म्हणाले असते?" हा अनाटायी प्रश्न स्पर्श करून जातो.

आम्ही लहानाचे मोठे होत असताना बापू हयात असते तर त्यांनी आम्हा मुलींवर बंधनं लादली असती याविषयी मला यत्किंचित संदेह नाही. तरी सुद्धा "ते असायला हवे होते. आपल्याला बघायला मिळाले असते" असं मला वाटत राहतं.

१९३७ साली बापू डायबिटीस होऊन गेले. ते गेले तेव्हा त्यांची एक मुलगी व तीन नाती हयात होत्या.

अलीकडे मला एक ओळखीचे गृहस्थ भेटले होते. "तुझ्या आजोबांनी बापू रेगेंनी माझ्या वडिलांच्या परिचयाच्या खूप लोकांना अकौंटंट जनरलच्या ऑफिसात नोकऱ्या दिल्या होत्या." अशी माहिती त्यांनी मला दिली.

या सर्वांना शिस्त लावूनही व शंकेखोरपणा करूनही सर्वांची मनं जिंकणारे हे माझे चुलत आजोबा.